

De Vroege Kerk (christendom)

Het **vroege christendom** of de **geschiedenis van de eerste christenen** wordt gewoonlijk gerekend vanaf het eerste pinksterfeest (de dag waarop de uitstorting van de Heilige Geest zou zijn geweest, in hetzelfde jaar als de kruisiging van Jezus, waarschijnlijk in 30 of 33) tot aan de afkondiging van godsdienstvrijheid door keizer Constantijn de Grote met het Edict van Milaan (313), tot aan het Eerste Concilie van Nicea (325), de eerste poging om consensus te bereiken in de Kerk, of (minder vaak) tot aan de wijding van paus Gregorius I op 3 september 590. Binnen restorationistische stromingen eindigt het vroege christendom met de dood van de laatste apostel, Johannes, tegen het einde van de eerste eeuw, en begon toen de Grote Afval.

Historisch-culturele achtergrond

Kaart van het Koinè-taalgebied: ■ Gebieden waar Griekstaligen waarschijnlijk in de meerderheid waren. ■ Verregaand gehelleniseerde gebieden met een grote Griekstalige minderheid.

Het christendom ontstond in de loop van eeuwen als een afsplitsing vanuit het jodendom. Deze religie was uitzonderlijk, omdat deze zich in de loop der eeuwen tot monotheïsme ontwikkelde, terwijl bijna alle andere culturen in de antieke wereld polytheïstisch waren. Het heilige boek van het jodendom, de Tenach (inclusief de Thora), was geschreven in het Hebreeuws, maar door demografische veranderingen zouden uiteindelijk alle Joden Aramees gaan spreken. Na Alexander de Grotes verovering van de Levant (333–332 v.Chr.), waar de meeste Joden woonden, raakte hun cultuur gedeeltelijk gehelleniseerd door anderhalve eeuw Griekse overheersing in het Seleucidische Rijk. De elite nam het Koine-Grieks als taal over en eveneens de Seleucidische jaartelling, en religieuze opvattingen werden uitgewisseld. Door de succesvolle Makkabeese opstand (167–160 v.Chr.) slaagde het kleine Juda erin onafhankelijk te worden van de Seleuciden; dit Joodse staatje groeide uit tot het Hasmoneeze rijk. In 63 v.Chr. werd het Hasmoneeënrijk onderworpen door generaal Pompeius van het Romeinse Rijk en tot een vazalstaat gemaakt. De Romeinen beëindigden in 37 v.Chr. de Hasmoneeze dynastie en benoemden als nieuwe koning Herodes de Grote, die in 4 v.Chr. stierf. Daarna werd het gebied verdeeld in vier vazalkoninkrijkes (de Herodiaanse Tetrarchie) totdat het definitief door het Romeinse Rijk werd geannexeerd als de provincie Judea in 6 n.Chr. met Coponius als eerste prefect (onder toezicht van gouverneur Quirinius van Syria). Verschillende Joodse gemeenschappen ontwikkelden zich ondertussen in een aantal Romeinse steden rondom de Middellandse Zee (zoals Alexandrië, Efeze, Tarsus, etc.) buiten het kerngebied Judea.

Gedurende de eerste eeuw voor Christus waren er volgens de Joodse historicus Flavius Josephus (37 – ca. 100) vier politiek-religieuze stromingen in het jodendom:

- de Sadduceeën, de heersende groepering die sterk gehelleniseerd (de Griekse beschaving volgen) was en samenwerkte met de Romeinen
- de Farizeeën, een conservatief-religieuze groepering die uit was op een theocratie
- de Essenen, een ascetisch-mystieke groepering die leefde in communes
- de Zeloten (ook wel de 'Vierde Filosofie' genoemd door Josephus), een revolutionaire beweging die Judea onafhankelijk wilde maken van het Romeinse Rijk

Naarmate de Romeinse greep op de Joodse politiek en cultuur verder toenam, werd het Joodse verzet ertegen heviger. Er kwamen twee nieuwe stromingen op: het politieke messianisme en de religieuze apocalyptiek. Het messianisme wachtte op de komst van een nieuwe *messias* (Grieks: *Χριστός*, Latijn: *Christus*, Nederlands: *gezalfde*), dat wil zeggen, de toekomstige koning van de Joden, die een opstand zou ontketenen, de Romeinse overheersing zou breken en Judea's onafhankelijkheid herstellen. De apocalyptiek verwachtte dat God binnenkort in zou grijpen en de loop van de geschiedenis radicaal veranderen door na een verwoestende krachtmeting de kwade machten op de wereld te verslaan en zijn heerschappij op Aarde te vestigen, waarna de ware gelovigen in volkomen gelukzaligheid zouden leven. In feite waren beide stromingen nauw verwant aan elkaar en ontstonden ze als reactie op de penibele situatie waarin de Joden zich bevonden door de Romeinse overheersing. Judas de Galileeër was een voorbeeld van een messianist, Johannes de Doper een voorbeeld van een apocalypticus. Jezus zou zich associëren met de laatste.

Het Nieuwe Testament als bron voor het ontstaan van het Christendom

- De vroegste bronnen zijn de Brieven van Paulus (±51 - ±62) die waren gericht aan de eerste christelijke gemeenschappen in steden rondom de Middellandse Zee. Het auteurschap van de brieven van Paulus is onomstreden in het geval van zeven van de dertien brieven die zijn naam dragen; van de overige zes brieven wordt Paulus' auteurschap betwijfeld.
- Van de synoptische evangeliën wordt het Evangelie volgens Marcus (kort na ±60) beschouwd als het oudste. Tussen ±70 en ±90 ontstonden het Evangelie volgens Matteüs en het Evangelie volgens Lucas.^[6] Een belangrijke theorie is dat deze laatste evangeliën zich (ook) baseerden op een gezamenlijke bron, de zogenaamde bron Q.
- Handelingen van de Apostelen was in feite het tweede deel van het Evangelie volgens Lucas en werd geschreven in de periode ±80 - ±85.
- De Algemene zendbrieven, de Openbaring van Johannes en het Evangelie volgens Johannes werden ook in deze periode geschreven (of later), maar bevatten weinig aanknopingspunten voor een precieze datering.

Het beschikbare materiaal toont aan dat de evangeliën anoniem werden geschreven en zonder toeschrijving aan een auteur bleven tot het midden van de tweede eeuw. Er circuleerden tientallen verschillende evangeliën.

Er circuleerden echter veel brieven en verslagen waarvan de historische juistheid en/of het auteurschap werd betwijfeld (zoals de Brief aan de Hebreëën) en men begon vermeende authentieke documenten te canoniseren en vermeende vervalste documenten af te schrijven als 'apocriefen'. Uiteindelijk doorstonden 27 geschriften de kritische canonisering die in de 2e eeuw in gang gezet werd en formeel afgerond werd tegen het einde van de 4e eeuw; deze verzameling van brieven en verslagen werd het huidige Nieuwe Testament.

Naast de geschriften van het Nieuwe Testament werpen ook de alleroudste geschriften van de Apostolische Vaders, zoals de brieven van Clemens en de Didachè, licht op de geschiedenis van het christendom in de eerste eeuw.

Het is moeilijk de inhoud van het Nieuwe Testament met historisch onderzoek te valideren. Er zijn maar zeer weinig niet-christelijke "tijdgenoten" die over het christendom schreven. Uit Joodse hoek kennen we twee vermeldingen in het boek *Oude geschiedenis van de Joden* (geschreven tussen 79 en 94) van de Joodse historicus Flavius Josephus, die gaan over Jezus en over de latere executie van Jezus' broer Jakobus. Er is twijfel over de authenticiteit van de passage van Flavius Josephus over Jezus. Romeinse bronnen zijn de vermeldingen door Plinius de Jongere in 112, Tacitus in 115 en Suetonius in 121.

Het christendom in de eerste eeuw volgens het Nieuwe Testament

Jezus van Nazareth

In het Nieuwe Testament wordt beschreven hoe Jezus van Nazareth door Palestina trekt, leerlingen om zich heen verzamelt, zieken geneest en de komst van het koninkrijk van God verkondigt. Degenen die hoopten dat Jezus de leiding zou nemen in een heilige oorlog tegen de Romeinse bezetter van Judaea worden teleurgesteld: Jezus' leer bevat geen verzet, maar liefde voor vijanden. Nadat Jezus zich gaat bemoeien met de corrupte handel in de Joodse temple en een algemene veroordeling uitspreekt van de religieuze leiders van zijn tijd laten de hogepriesterlijke families hem arresteren en dienen bij de Romeinse prefect Pontius Pilatus de aanklacht in dat Jezus tot opstand aanzet. Gedurende het Pesach-feest wordt Jezus geëxecuteerd door kruisiging - een zekere dood, waarbij de martelperiode zo lang mogelijk werd gerekend. Voor Jezus' discipelen was zijn kruisiging niet het einde. De verhalen over de opstanding van Jezus vertellen enerzijds over een lege graftombe en anderzijds van verschijningen van de opgestane Jezus aan apostelen, aan vrouwelijke discipelen en andere getuigen. Tijdens een van die verschijningen geeft Jezus aan de apostelen de 'Grote Opdracht'.

Het ontstaan van de kerk

Het geloof dat Jezus Gods *gezalfde* (Messias in het Hebreeuws, of Christus in het Grieks) was, was fundamenteel voor de vroege kerk. De apostolische beweging ervoer Jezus' aanwezigheid in hun aanbidding, in de aankondiging van goddelijke vergeving en vernieuwing, zichtbaar aanwezig in de 'sacramenten' (een veel latere Latijnse term voor een religieus symbool met instrumenteel effect). Deze aanwezigheid in en met de gemeenschap was voor hen het teken van Gods koninkrijk op aarde.

De christenen zagen zich niet als buiten het jodendom, hoewel Jezus stevige taal had gesproken over de farizeeën. Voor de eerste christenen was Jezus niet de stichter of grondlegger van de gemeenschap van Gods volk, maar de climax van een lange geschiedenis van goddelijk onderwijs aan de mensheid door de inspiratie van de profeten van Israël. Om Jezus' betekenis te verklaren, wendden zij zich tot de Hebreeuwse Bijbel, zowel de mozaïsche wet als de profetische geschriften. De christenen deelden het monotheïsme van de Joden volledig. Veel aanhangers van de jonge kerk waren farizeeën, een nauwkeurige en toegewijde partij van de Joden, die het belangrijk vond hun nationale religie vrij te houden van liberale assimilatie met de omringende heidense (niet-Joodse) wereld, vooral het hellenisme. Voor hen was het verwerpelijk te veronderstellen dat nog iets nodig was na de Mozaïsche wet.

In het begin van het boek Handelingen vinden we een beschrijving van de manier waarop de eerste christenen in Jeruzalem leefden:

- "Ze bleven trouw aan het onderricht van de apostelen, vormden met elkaar een gemeenschap, braken het brood en wijdden zich aan het gebed. ... Allen die het geloof hadden aanvaard, bleven bijeen en hadden alles gemeenschappelijk. Ze verkochten al hun bezittingen en verdeelden de opbrengst onder hen die iets nodig hadden. Elke dag kwamen ze trouw en eensgezind samen in de tempel, braken het brood bij elkaar thuis en gebruikten hun maaltijden in een geest van eenvoud en vol vreugde."
- "De groep mensen die het geloof had aanvaard, leefde eendrachtig samen. Geen van beschouwde zijn bezittingen als zijn persoonlijk eigendom, want ze hadden alles gemeenschappelijk."

Aantallen

Volgens Handelingen 1:14-15 waren enige maanden na de dood en opstanding van Jezus ongeveer 120 volgelingen in Jeruzalem aanwezig. Na een toespraak van Petrus zouden zich 3.000 mensen op een dag hebben laten dopen. In Handelingen 4:4 is sprake van 5.000 gelovigen. In Handelingen 21:20 is in het zesde decennium van de eerste eeuw – ongeveer 30 jaar na de dood van Jezus – sprake van "vele duizenden" christenen in Jeruzalem.

De laatste twee opgaven vinden geen steun in het vakgebied. De eerste twee eeuwen bleef het christendom binnen het Romeinse rijk qua omvang een marginaal verschijnsel. De aannames op het vakgebied voor het aantal christenen rond 100 variëren van 7.000 tot 10.000 als de hoogste aanname op een totale bevolking van het rijk van ongeveer 60 miljoen. Voor het eind van de tweede/begin derde eeuw komen vrijwel alle aannames op het vakgebied uit op rond 200.000 christenen. In de derde eeuw vonden een aantal meer grootschalige vervolgingen plaats, maar

het aantal christenen nam sterk toe. Begin vierde eeuw was het aantal christenen echter gegroeid tot ongeveer 6 miljoen, 10% van de bevolking van het rijk. Even na het midden van die eeuw was het aantal nominaal christenen een meerderheid in het rijk geworden met een aantal van ongeveer 32 miljoen, 53%. Er zijn ongetwijfeld perioden geweest van minder en meer groei. Bij een aanname van 1.000 christenen in het jaar 40 is dat over de gehele periode echter een aanwas van gemiddeld 40% per decennium.

Heidenen

De oergemeente in Jeruzalem bestond volgens Handelingen 2 vanaf het begin uit Joden en tot het Jodendom bekeerde proselieten die Jezus als Messias erkenden. Verschillen in opvatting over de tempeldienst en de Joodse Thora, leidden al snel tot conflicten.

Zo was er een conflict tussen Griekstaligen en Arameessprekenden over hulp aan weduwen, dat werd opgelost door het aanwijzen van zeven wijze mannen. Tot deze zeven behoorde Stefanus, die werd gestenigd vanwege zijn kritiek op de tempel. Hierna werden de overige leden van de oergemeente vervolgd en vluchtten zij uit Jeruzalem. Een belangrijke vervolger was de farizeeër Saulus van Tarsus, later Paulus genoemd.

Na hun verdrijving bekeerden de vroege leden van de oergemeente niet-Joden - de zogenaamde heidenen - tot geloof in Jezus Christus. Hierdoor ontstonden christelijke gemeenschappen in Samaria, Syrië, Cyprus en Klein-Azië. Maar de verdrijving zorgde ook voor een ruimtelijke scheiding van de "Judaïsten" (Arameessprekend) en de "hellenisten" (Griekssprekend) in de kerk van Jeruzalem. Hoewel onderling verbonden, hadden zij verschillende theologische opvattingen, vooral over de Joodse rituele wetten.

De christelijke gemeenschap in Jeruzalem beschouwde zichzelf als behorend tot het "echte" of "vernieuwde" volk van God in de eindtijd, gesymboliseerd door het aantal van twaalf apostelen als verwijzing naar de twaalf stammen van Israël. Als zodanig wilden ze deel blijven uitmaken van het jodendom en hielden zij zich aan de Joodse wetten, met inbegrip van de besnijdenis, reinheids- en spijswetten en brachten zij offers in de tempel van Jeruzalem, de ontmoetingsplaats van de vroege christenen. Voor het oerchristendom in Palestina was Jezus van Nazareth niet gekomen om de Thora af te schaffen, maar om ze te vervullen en om mensen aan te moedigen om zich aan de geboden te houden.

Hieruit concludeerde een aantal joodse christenen dat een christen die in Jezus als de Messias van Israël gelooft, besneden moest worden om deel uit te maken van het door God uitverkoren volk en vervulling van de beloften eraan mee te maken. Deze verplichting werd traditioneel gekoppeld aan het voldoen aan alle wetten uit de Thora. Deze visie wordt ook wel Judaïsme genoemd en werd door vrijwel alle christenen uit de directe kring rond Jezus gedeeld.

Naast deze groep, die door Paulus werd aangeduid als "ijveraars voor de wet" en die hij met zichzelf voor zijn bekering vergeleek, waren er ook personen die een middenpositie innamen, vertegenwoordigd door Simon Petrus en vooral Jezus' oudste broer Jakobus de Rechtvaardige. Deze laatste werd na Jezus' dood apostel en verkreeg vervolgens een leidende rol in de vroege kerk. Hij werd zeer hoog geacht vanwege zijn trouw aan de Thora en werd beschouwd als de onbetwiste morele autoriteit, zoals blijkt uit de Brief van Jakobus die aan hem wordt toegeschreven.

Aan de andere kant van het spectrum lijken de hellenistische gemeenschappen de Joodse wet slechts te hebben beschouwd als een morele standaard en hielden zij zich noch aan de tempelcultus noch aan de spijswetten en vonden zij niet dat heidense bekeerlingen besneden hoefden te worden. Dit was waarschijnlijk de reden voor verdere vervolging van christenen door Herodes Agrippa, die het door sadduceeën gedomineerde Sanhedrin gunstig wilde stemmen. Dit leidde tot een dilemma in de joods-christelijke gemeenschap in Jeruzalem : als ze naast hun christelijke broeders zouden gaan staan, stelden ze zich ook bloot aan vervolging en werden ze beschouwd als verraders van het Jodendom – terwijl zij zichzelf beschouwden als deel van wat zij als hun bakermat beschouwden.

De reizen van verschillende apostelen aan de nieuwe gemeenschappen zetten keer op keer conflicten over het volgen van de Thora op de agenda. Het brandpunt waardoor de verschillen tussen de Judaïstische en Griekssprekende christenen onvermijdelijk aan het licht kwamen, waren de gemeenschappelijke maaltijden. Hier vormden de spijswetten een grote splijtzwam. Paulus scherpte het conflict bovendien aan: vanaf zijn bekering nam hij een standpunt in dat exact het tegenovergestelde was van zijn eerdere opvattingen als farizeeër. Als de belangrijkste vertegenwoordiger van de hellenistische theologie betoogde hij dat de heidenen werden gezuiverd en geheiligd door het geloof in Jezus Christus en het ontvangen van de Heilige Geest, zonder zich te houden aan de

joodse religieuze wet. Een Joodse afkomst of leefwijze was niet noodzakelijk om de kinderen van Abraham te zijn en voor geloof in Jezus Christus als de Messias van God. Alleen geloof in de verrezen Christus was voldoende om deel te nemen aan Israëls verbond met God. Paulus gebruikte farizeïsche methodologie en hellenistische retorica om theologische alternatieven te beschrijven voor het joodse christendom in Palestina waarin traditioneel farizeïsche standpunten werden ingenomen, waardoor besnijdenis en onderwerping aan de wet van Mozes als noodzakelijk werden beschouwd voor integratie van niet-Joden (proselieten) in het verbondsvolk. Zo leidde een praktisch probleem tot een theologisch conflict. Door zijn omvangrijke zendingsactiviteiten vergrootte Paulus het aantal heidenen in de vroege kerk aanzienlijk, waardoor de verhouding qua meerderheid verschoof en een oplossing van het probleem absoluut noodzakelijk werd.

Volgens Handelingen 15:1 was de directe aanleiding voor het concilie een botsing tussen Paulus en Barnabas met mannen "uit Judea," die de besnijdenis vereisten voor de leden van de kerk in Antiochië "omdat ze anders niet konden worden gered." Men neemt aan dat deze identiek zijn aan "de Joodse gelovigen" die Petrus aanspraken op het feit dat hij "onbesnedenen had bezocht en samen met hen had gegeten" en het standpunt van Jakobus vertegenwoordigden. Hierna stuurde de gemeente Paulus en Barnabas naar Jeruzalem om de apostelen om advies en een beslissing te vragen.

Het eerste concilie in Jeruzalem

Het Concilie van Jeruzalem met onder meer Petrus en Paulus zette de deur voor lidmaatschap van de kerk open voor de heidenen (*heidenchristenen*, naast de *Joodse christenen* of *joden-christenen*). Het onderscheid verdween geleidelijk, het christendom werd een aparte godsdienst. Meer en meer achtten christenen zich niet gebonden aan Joodse wetten.

Leiderschap

Ook speelde de vraag of de opgestegen Jezus vertegenwoordigd werd door zijn familieleden, in het bijzonder 'Jakobus de broer van de Heer'. De vroege verslagen wekken de indruk dat Jakobus erkend werd als hoofd van de gemeenschap in Jeruzalem. Aan zijn zijde stonden de apostelen, degenen aan wie Jezus de opdracht had gegeven op te roepen tot berouw in verband met het nabije koninkrijk Gods. De opgestane Heer was niet alleen aan vrouwen, Petrus en de andere van de Twaalf verschenen, maar ook aan Jakobus. Jakobus belichaamde strikt conservatisme met betrekking tot het onderhouden van zowel de morele als de ceremoniële wet. Aan de andere kant van het spectrum stond Paulus (zie hieronder) die maar zelden in Jeruzalem kwam en de meest liberale opvattingen over dit onderwerp had. Petrus nam een middenpositie in.

Paulus

Paulus van Tarsus, een gehelleniseerde Jood met Romeins burgerschap, nam een radicaal andere positie in. Hij was farizeeër van origine, uit een farizeïsche familie, en als heftig conservatief had hij de jonge kerk op gewelddadige wijze vervolgd, maar werd op dramatische wijze bekeerd door een visioen van de opgestane Heer. Vanaf dat moment verplichtte hij zichzelf ertoe Jezus' leer te verspreiden tot ver buiten de Judaïstische wereld. Zijn verwerping van de opvatting dat niet-Joden de Mozaïsche wet zouden moeten houden, impliceerde een breuk tussen kerk en synagoge; zijn theologie had immense sociale gevolgen. Tegelijk was hij ervan overtuigd dat in de kerk de Joden en heidenen in één verbond zouden moeten worden verenigd.

"Vrijheid van de wet" was echter een bedwelmende term voor heidense bekeerlingen zonder een achtergrond van de sterk morele opvoeding die door orthodox Joodse families werd gegeven. Al heel vroeg werd Paulus geconfronteerd met oppositie, waarbij de ene partij stelde dat de vrijheid van de Geest hen zo emancipeerde van sociale conventie dat ze konden doen wat ze wilden, in het bijzonder deelnemen aan seksuele uitpattingen, terwijl de andere partij juist volhield dat het leven van de Geest inhield dat het huwelijk moest worden verworpen. In de heidense wereld was het een wijdverbreid geloof dat seksuele betrekkingen tussen man en vrouw de ziel verhinderde tot hogere dingen te stijgen en dat iemand die werd begunstigd met de liefde van een god, de sterfelijke liefde moest afzweren. De apostel beklemtoonde dat het huwelijk geen zonde was, maar dat iemand die niet getrouwd was (een gave die niet aan allen gegeven was), zo zijn onverdeelde aandacht aan de zaken van God kon schenken.

De zendingsreizen van de apostel Paulus, vooral in het Hellenistische deel van het Romeinse Rijk, droegen het christendom tot buiten de grenzen van het toenmalige Israël. Paulus en zijn medewerkers (Timoteüs, Titus en Lukas) brachten het christendom in alle grote steden van het Romeinse Rijk. Dit gebeurde onder

meer in Antiochië, Efeze, Korinthe en Rome. Door Paulus' zendingsactiviteiten waren er rond het jaar 100 al christelijke gemeenschappen van enige omvang in Palestina, Klein-Azië, Griekenland en Rome.

Ook andere apostelen zoals Petrus zouden zendingsreizen hebben gemaakt buiten Israël. Volgens latere overlevering werden in de jaren 60 Paulus en Petrus in Rome ter dood gebracht. Petrus' mogelijke verblijf in Rome geldt als rechtvaardiging voor de machtspositie van de paus binnen de Rooms-Katholieke Kerk maar is binnen het protestantisme omstreden.

Identiteit en groei van de jonge kerk

Aanvankelijk spraken de rabbijnen over prediker Jezus en zijn aanhang als de 'ober gelila'ah' of 'rondreizende Galileeërs' zoals er in die tijd wel meerdere waren. Na Jezus' dood had men het over christelijke joden en werd de jonge christelijke kerk beschouwd als een joodse sekte. Incidenteel werden ze aangeduid als "De Weg", maar in Antiochië worden zij voor het eerst "christenen" genoemd, een term die slechts drie keer in de Bijbel voorkomt.

Van belang voor de verspreiding van het evangelie in het Romeinse Rijk was de Joodse Oorlog die eindigde in de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70. Door het wegvallen van Jeruzalem als religieus centrum van het christendom werden andere steden in de wereld van die tijd belangrijk als centrum voor de snel groeiende kerkgemeenschap. De bisschoppen van Rome, Alexandrië en Antiochië kregen al spoedig een bijzondere status (patriarchaat) vanwege de vermeende apostolische oorsprong. De val van Jeruzalem wordt tevens als een belangrijke oorzaak gezien voor het feit dat de joodse stroming binnen de christelijke kerk steeds meer terrein verloor en dat de christelijke kerk helemaal los kwam te staan van het jodendom.

De eerste christenen profiteerden van de staatkundige eenheid van het Romeinse Rijk, die de hele mediterrane wereld verenigde en waarbinnen zij gebruik konden maken van drukbevaren handelsroutes en, zeker niet in de laatste plaats, van het uitgebreide Romeinse wegennet. Volgens de traditie zou Paulus, na van zijn gevangenschap in Rome vrijgesproken te zijn, nog een zendingsreis in Spanje hebben ondernomen. Wat zeker is, is dat naast christelijke gemeenten in Italië, Egypte, Griekenland, Carthago, Gallië en de verdere oostelijke Middellandse Zee kusten ook in Spanje in de eerste eeuw al grotere christelijke gemeenten aanwezig waren. Volgens alweer de traditie zou het christendom in de eerste eeuw zelfs nog verder naar Ethiopië, Mesopotamië en India zijn gebracht.

Organisatie van de vroege christelijke kerk

De oudste (of in het Grieks presbyter, waar priester van is afgeleid) was een al bestaande joodse functie of ambt; dit werd binnen het christendom overgenomen. Voor het eerst in Handelingen 14:23 wordt melding gemaakt van de aanstelling van oudsten door Paulus en Barnabas in elke gemeente die ze bezochten, klaarblijkelijk om de leiding van de gemeente op zich te nemen nadat Paulus en Barnabas weer vertrokken waren. Ook in Jeruzalem waren er al oudsten in de christelijke gemeenten werkzaam naast de apostelen.

Al heel vroeg in de tijd van de apostelen worden speciaal mensen aangesteld voor de 'dagelijkse ondersteuning van de weduwen' en voor de 'gemeenschappelijke maaltijden', dit zou de basis vormen voor het ambt van diaken. Zij hadden kennelijk een eigen taak teneinde de apostelen te ontlasten. Diakenen worden pas later in het Nieuwe Testament expliciet bij name genoemd, in 1 Timoteüs 3:8-13.

Evenals de diaken, wordt ook de opziener (of in het Grieks episcopus waar bisschop van is afgeleid) voor het eerst genoemd in 1 Timoteüs. Titus was zo'n opziener, en hij was blijkbaar bevoegd om oudsten aan te stellen.

Christenvervolgingen

De eerste gedocumenteerde christenvervolgingen door de Romeinse overheid vinden plaats onder de keizers Nero (vervolgingen van 64 tot 68) en Domitianus (keizer van 81 tot 96).

Keizer Nero

Nero (Antium, 15 december 37 - bij Rome, 9 juni 68) was de vijfde Romeinse keizer, van 13 oktober 54 tot 9 juni 68.

Nero was de zoon van Gnaeus Domitius Ahenobarbus en Agrippina de jongere en via haar verwant aan Gaius Julius Caesar Octavianus (Augustus). Hij beriep zich erop een bet-achterkleinzoon van keizer Augustus te zijn.

Namen

Zijn oorspronkelijke naam (vóór zijn adoptie door keizer Claudius) was **Lucius Domitius Ahenobarbus**. Bij zijn adoptie veranderde zijn naam in **Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus**. Toen hij keizer werd, werd zijn officiële naam **Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus** en vanaf 66 **Imperator Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus**.

Opvolging van Claudius

In 50 wist Nero's moeder Agrippina, die met keizer Claudius was gehuwd, te bewerkstelligen dat Claudius de jonge Nero adopteerde. Ook werd de filosoof Seneca uit ballingschap teruggeroepen om als leermeester van Nero te fungeren. In 53 trouwde hij met de dochter van de keizer, Claudia Octavia. In oktober 54 werd Claudius door Agrippina vergiftigd en zijn zoon Britannicus vastgezet zodat Nero zonder enige concurrentie tot keizer kon worden uitgeroepen.

Moord op Britannicus

Britannicus stierf aan tafel op 11 februari 55, vergiftigd door Nero.

Volgens Tacitus werd Britannicus een drankje aangeboden dat veel te heet was. Britannicus had een proever en deze had van die hete drank geproefd. Het gif zat echter in het water dat bedoeld was om de drank af te koelen.

Volgens Suetonius werd Britannicus eerst een drank met vergif toegediend, maar dit gaf Britannicus slechts een erge diarree. Daarop liet Nero zijn gifmengster, Lucusta, in zijn eigen kamer het gif koken (om het sterker te maken) en liet het eerst testen op een bokje en vervolgens op een biggetje dat bij de eerste slok dood neerviel. Hierop liet Nero het gif aan Britannicus toedienen, waarop deze bij de eerste slok dood neerviel. Nero verklaarde aan zijn disgenoten dat Britannicus slechts een epilepsieaanval had. Het lijk werd daarop in de gutsende regen verbrand (aldus Suetonius), zodat een moord niet te bewijzen was.

Er zijn echter enkele redenen waarom hedendaagse historici dit verhaal als verzonnen beschouwen. Suetonius was geen getuige van wat zich in het paleis heeft afgespeeld en kon onmogelijk weten wat er exact gebeurd was. Bovendien bestond er toen geen vergif dat onmiddellijk de dood veroorzaken kon. Er moeten minstens enkele minuten of een uur voorbijgegaan zijn voordat Britannicus stierf. Suetonius had bovendien meer de bedoeling om een literair werk te schrijven over de keizers, dan om kritisch alle feiten, geruchten of roddels te onderzoeken.

Invloed van Agrippina

Gedurende de eerste paar maanden van zijn keizerschap had Agrippina een aanzienlijke invloed maar na de dood van Britannicus werd zij uit het paleis verstoten zodat Nero, op 18-jarige leeftijd, alle macht in handen kreeg. Zijn belangrijkste adviseurs werden Seneca en de prefect van de pretoriaanse garde, Burrus, die zich op het juiste moment van Agrippina hadden afgekeerd. Vier jaar later (in 59) werd zij uiteindelijk in opdracht van haar eigen zoon vermoord.

Vrede en welvaart

De eerste vijf jaren van zijn keizerschap waren een gouden tijd voor Rome en het Rijk, er heerste vrede en welvaart onder het kundig advies van Seneca en Burrus. De vergelijking ging zelfs op met het bestuur van Augustus (die tot dan als de beste keizer ooit gezien werd; het verschafte hem zelfs een godenstatus). Daarna echter hield Nero zich steeds minder bezig met het landsbestuur en gaf zich over aan zijn passies voor de Griekse cultuur, kunst, vooral toneel en muziek, maar ook drank en seks (waaronder een avontuur met een volksmeisje Acte maar ook perversiteiten). Hij liet het bestuur van het rijk feitelijk alleen nog maar over aan Seneca en Burrus.

In 62 kwam Burrus om het leven (volgens geruchten vermoord door Nero), Seneca diende zijn ontslag in nadat hij over de dood van Burrus had gehoord. Zijn ontslag werd door Nero geweigerd. Nero liet zich van Claudia Octavia scheiden en zij werd verbannen en vermoord. Nero verving haar door zijn maîtresse Poppaea, ex-vrouw van zijn vroegere vriend Otho die hij eerder als gouverneur naar Lusitania (tegenwoordig Portugal) had gestuurd.

Veldtocht in het oosten

Ondertussen werd generaal Corbulo erop uitgestuurd om de Parthen een lesje te leren. Hij trok Armenië binnen en nam Artaxata en Tigranocerta in, maar uiteindelijk zette hij toch Tiridates I van Armenië, de broer van de Parthische koning Vologases I weer terug op de troon, ondanks opdrachten uit Rome om de Parthen voorgoed uit dit betwiste gebied te verdrijven. Daarop werd Paetus naar het oosten gestuurd om het over te nemen, maar deze leed een smadelijke nederlaag tegen de Parthen. Daarna kreeg Corbulo het bevel weer terug en streed een succesvolle campagne. Toch was de uiteindelijke uitkomst dat Tiridates weer op de Armeense troon bevestigd zou worden door Rome.

Nero liet Tiridates in 66 persoonlijk naar Rome komen - wettelijk was dat niet nodig - om zijn bevestiging uit handen van de keizer te ontvangen. Zo werd alle moeite die Corbulo gedaan had weer ongedaan gemaakt.

Grote brand van Rome en Domus Aurea

Vanaf deze tijd ging het alleen maar bergafwaarts. Nero hield zich vrijwel alleen nog maar bezig met zijn passies en trad zelfs op als dichter, zanger en acteur, maar met zijn middelmatige talenten had dat een averechts effect op zowel de senaat als het volk. In de ogen van Romeinse patriciërs ondermijnde dit artistieke aspect zijn waardigheid en zijn gezag. Bovendien was hij er niet in geïnteresseerd om gebied te veroveren, wat men wel van een keizer verwachtte.

Er werden verschillende samenzweringen tegen hem ontdekt. Meestal kwam het initiatief van zijn hovelingen. De leiders van deze complotten werden terechtgesteld.

Bovendien verwoestte een grote brand in 64 een groot deel van Rome. Hoewel Nero niet in Rome was en veel deed om het leed te verzachten en de wederopbouw ter hand te nemen, deden geruchten de ronde dat hij zelf tot de brand opdracht had gegeven - vanwege het mooie schouwspel, of om plaats te maken voor een groot paleis. Ook deed het verhaal de ronde dat Nero tijdens de brand een gedicht over het brandende Troje aan het voordragen was op het balkon van zijn paleis. Deze geruchten kwamen onder andere tot stand doordat hij op het vrijgekomen terrein een fabelachtig paleis, de Domus Aurea, liet bouwen. Hij wentelde de verdenking van zichzelf af door de christenen de schuld te geven van de grote brand.

Het grote en luxueuze paleis dat Nero liet bouwen in het verwoeste deel van de stad (de Domus Aurea (Gouden Huis), die zich uitstrekte van de Palatijn tot de Esquilijn), vergrootte de haat die tegen hem bestond. Er kwam een standbeeld van Nero van 35 meter hoog, later de Colossus genoemd. Het paleis verhinderde niet alleen een groot deel van de oorspronkelijke bewoners terug te keren naar hun woonplaats, maar verergerde ook de financiële crisis die ontstaan was door de wederopbouw van de rest van de verwoeste gedeeltes van de stad. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in 65 door Piso een complot tegen Nero werd gesmeed. Het lekte echter uit en Nero nam harde maatregelen. Piso, Seneca en zijn neef Lucanus werden gedwongen zelfmoord te plegen.

Joden- en christenvervolgingen

Na het verlies van de Slag bij Beth Horon in 66 in Judea, begon de Joodse Oorlog. Vanaf dan werden joden en christenen (een Joodse splintergroepering) vervolgd. Nero is bekend om zijn fanatieke christenvervolging en de wreedheden die hij tegen hen beging. Zo zou hij bijvoorbeeld gevangenen christenen in teer hebben laten dopen en in brand laten steken, om ze als verlichting te laten dienen tijdens zijn feesten.

Dood van Nero

Uiteindelijk betekende een op zich niet zo belangrijke opstand in 68 in Gallia, die door Verginius Rufus werd neergeslagen, het einde voor Nero (zie het vierkeizerjaar). Deze gebeurtenis was echter de aanleiding voor verschillende andere opstanden van Galba en Otho (Spanje en Portugal), Rufus (die Vindex had verslagen) en Lucius Clodius Macer in Noord-Afrika. Uiteindelijk zette de Senaat Nero af. Toen men hem kwam arresteren dreef hij na lang aarzelen een dolk in zijn keel, onder het spreken van de woorden *Qualis artifex pereo (Welk een kunstenaar sterft er met mij...)*. Waarschijnlijk was de steek niet dodelijk en heeft Epaphroditus, een vrijgelatene van Nero en een van de weinigen die hem tot het einde toe trouw waren gebleven, hem uiteindelijk de fatale steek toegediend.^[4] Hij liet het Rijk bankroet en in totale chaos achter. De senaat vervloekte zijn nagedachtenis met de *damnatio memoriae*.

De eredienst

Afgaande op wat er in het boekje Didachè wordt geschreven lijkt het er op dat er aan het eind van de eerste eeuw al een eredienst bestond die overeenkomsten had met de tegenwoordige christelijke eredienst. Er is sprake van wekelijkse samenkomsten op zondag met viering van de eucharistie, er worden instructies gegeven voor de bediening van de doop, er wordt een eucharistisch gebed weergegeven alsmede een dankgebed na de eucharistie.

De tekst van het eucharistisch gebed in de Didachè^[41] is overigens geheel anders dan de gebeden die later in de 2e of 3e eeuw in zwang gekomen zijn.

Het christendom in de tweede eeuw

De apostolische vaders

De 'apostolische vaders' bouwen in de tweede eeuw verder op het werk van de apostelen. Bekend zijn:

- Ignatius van Antiochië, van wie zeven brieven aan christelijke gemeenten bekend zijn. Hij is gestorven als martelaar tussen 110 en 117.
- Polycarpus van Smyrna, van wie nog één brief bekend is, hij is gestorven als martelaar ca. 156
- Justinus de Martelaar (uit Flavia Neapolis), van wie 8 werken bekend zijn waarvan 4 werken integraal bewaard zijn gebleven, hij schreef aan de niet-christelijke Romeinen teneinde het christendom te verdedigen (apologeet). Justinus is gestorven in 165 als martelaar.
- Irenaeus uit Klein-Azië, bisschop van Lyon van 177 tot 202, van wie verschillende werken bekend zijn waarvan 2 werken integraal bewaard zijn gebleven. Het bekendst is "Adversus Haereses", gericht tegen de gnostiek (zie hieronder).

Een geschrift uit vermoedelijk de 2e eeuw dat (in delen) nog grotendeels bewaard is gebleven, is De herder van Hermas. Het bevat visioenen, geboden en gelijkenissen. Aanvankelijk was er zelfs nog discussie of het in het Nieuwe Testament kon worden opgenomen, maar in later eeuwen lag de waardering voor dit geschrift veel lager.

De kerkhistoricus Eusebius van Caesarea verhaalt nog van een slavin Blandina die in 177 als martelaar gestorven zou zijn.

Groei van de kerk

Traditioneel wordt de groei van het christendom toegeschreven aan het feit dat de christenen een boodschap van verlossing brachten die de maatschappelijke onderlaag (slaven, armen, ongewenste kinderen, prostituees, enz.) aansprak. Ook was de christelijke kerk bij uitstek een instelling die zich metterdaad bekommerde om de minderbedeelden. Meer recent ligt de nadruk er op dat het christendom juist gegroeid is omdat zij (ook) doordrong in de meer bevoorrechte klassen. Ook het verwerpen van de bij de joden verplichte besnijdenis (bekering werd aantrekkelijker) en het feit dat christenen geen politieke, economische of militaire agenda hadden maar zich integendeel vooral toelegden op spirituele zaken droeg bij tot de steile opgang van de christelijke kerk.

In de tweede eeuw werden ook de buitenste provincies van het Romeinse Rijk door het christendom bereikt waaronder Germania Inferior waarin gedeeltelijk de huidige Lage Landen liggen.

Incidentele christenvervolgingen door de Romeinse overheid worden nog uitgebreid beschreven in een brief uit het jaar 112 van Plinius de Jongere aan keizer Trajanus. Blijkbaar was de reden hiervoor dat christenen wel het hoogste politieke gezag van de keizer erkenden maar niet de goddelijke status van de keizer. In de rest van de 2e eeuw worden geen grootschalige christenvervolgingen meer gerapporteerd, maar wel lokale vervolgingen.

Waarschijnlijk in de loop van de tweede eeuw gaat de kerk van Rome over van een Griekstalige eredienst naar de 'volkstaal' (het Latijn) en wordt het christendom als geheel dus tweetalig.

Richtingenstrijd

Binnen de christelijke gemeenschap ontstond er strijd ten gevolge van het ontstaan van verschillende standpunten en inzichten:

- De Ebionieten vormden een joods-christelijke stroming die wel Jacobus als apostel erkenden, maar niet Paulus. Deze stroming vond dat de kerk te veel van de joodse leer was gaan afwijken. De Ebionieten zagen Jezus niet als goddelijk, maar als een goede joodse man die door God was aangenomen (geadopteerd) als zijn zoon (adoptianisme).
- Sommigen wilden de christelijke leer vermengen met de gnostiek, die overheerste in Egypte. Er waren christelijke en niet-christelijke gnostici; de eersten geloofden doorgaans dat Jezus een mens was, maar dat Christus een eon was die Jezus' lichaam vanaf zijn doopsel enkele jaren bewoonde, hem het geloof liet verkondigen en wonderen verrichten en vlak voor zijn dood zich weer van diens lichaam scheidde (separationisme).
- De marcionisten, volgelingen van Marcion van Sinope wilden onder invloed van de gnostiek grote delen van de Bijbel afschaffen. Zij waren de dominante stroming in Klein-Azië. Volgens de marcionisten was Jezus volledig goddelijk en niet menselijk; hij *leek* alleen maar menselijk te zijn (docetisme).
- Volgens de montanisten, volgelingen van Montanus uit Anatolië, was de werking van de Heilige Geest het belangrijkste geloofspunt van het christendom.
- De proto-orthodoxen zouden later min of meer toevallig de dominante christelijke stroming geworden, omdat zij een sterke aanwezigheid hadden in Rome, de hoofdstad van het Romeinse Rijk. Zij geloofden dat God (de vader), Jezus (de zoon) en de Heilige Geest samen een drie-eenheid vormden: ze waren alle drie afzonderlijke entiteiten maar ook alle drie goddelijk (trinitarisme). De proto-orthodoxe stroming wordt in de 4e eeuw de 'orthodoxe' stroming wanneer Constantijn de Grote zich bekeert en het tolerantie-edict van Milaan uitvaardigt, waarna Theodosius I in 380 deze orthodoxe stroming van het christendom verheft tot staatsgodsdienst. In de 5e eeuw zou deze stroming weer splitsen in een westerse rooms-katholieke stroming en een Byzantijnse oosters-orthodoxe stroming.

In antwoord op deze verschillen van inzicht komt de proto-orthodoxe stroming in deze eeuw tot het opstellen van een geloofsbelijdenis (de apostolische geloofsbelijdenis in 12 artikelen) en tot de eerste instelling van een canon (de lijst gezaghebbende boeken van de Bijbel). De inzichten die verworpen worden, komen als heresie te boek te staan (pas veel later aangeduid als ketterijen). De gnostici en montanisten zijn als heresie fel bestreden, terwijl de Ebionieten zonder veel strijd vanzelf zijn verdwenen. [\[bron?\]](#)

Gnostiek

Het concept van historiciteit van de gebeurtenissen in de evangeliën, als een openbaring van nieuw licht van God, was niet eenvoudig te vatten in de heidense wereld. Beschaafde heidenen waren gewend mythen over goden allegorisch op te vatten, als een denkbeeldige beeldtaal om de natuurlijke orde te beschrijven of als projectie van de psychologische staat waarin mensen konden verkeren. Gnostiek was het resultaat van deze "gebruikelijke" interpretatie van het christelijke verhaal, waarbij de bewering goddelijke geheimen te onthullen wordt gecombineerd met een mengsel van mythen en rites die werden ontleend aan diverse religieuze tradities. Gnostiek was (en is) een theosofie met verschillende ingrediënten. Occultisme en oosterse mystiek werden vermengd met astrologie, magie, kabbalistische elementen uit de Joodse traditie, een pessimistische opvatting van Plato's doctrine dat de ware woonplaats van mensen niet in deze stoffelijke wereld ligt en als belangrijkste katalysator de christelijke opvatting inzake verlossing door Christus. Een dualisme van lichaam en geest, van materie en onstoffelijke zaken, werd gecombineerd met een krachtig determinisme of geloof in de predestinatie: de gnostici (of "mensen die weten") zijn de uitverkorenen, hun zielen zijn deeltjes van het goddelijke, streven naar bevrijding van het stoffelijke en de macht van de planeten.

De meeste gnostische sektes beweerden de geheime tradities te volgen die Jezus zijn apostelen in het geheim had onderwezen. Ze verzamelden spreuken van Jezus die hun eigen interpretatie ondersteunden (zoals het koptische Evangelie van Thomas) en boden hun aanhangers een alternatieve, rivaliserende vorm van het christendom. Gnostische leraren beweerden dat hun dualisme de oorsprong van het kwaad beter verklaarde dan de orthodoxe leer van de kerk dat de geschapen wereld van een volmaakt goede en almachtige God afkomstig is. Sommigen beklemtoonden dat de onvolmaaktheden van de schepping in overeenstemming zijn met die van de Hebreeuwse Bijbel, die zij laag achtten. De Schepper was incompetent en kwaadwillend.

Tegenwoordig bestaat nog maar één tweede-eeuwse sekte - de Mandaeërs in Irak - maar de versie van de gnostische mythologie en geloofspraktijk die werd onderwezen door de derde-eeuwse ketter Mani werd een millennium lang verspreid van Cádiz tot China: één tekst werd aan het einde van de vierde eeuw

in Spanje geschreven door Priscillianus van Ávila en krijgt pas zin in het licht van de manicheïsche catechismus uit ongeveer 800, die alleen in het Chinees is overgeleverd.

Gnostiek is in de ene of andere vorm altijd een bijverschijnsel van de kerk gebleven. De kerk ging al snel in de tegenaanval. Zo wordt in de Eerste brief van Johannes de aanval ingezet tegen de gnostische stelling dat het onmogelijk is dat in Christus de eeuwige God zichzelf bezoedeld zou hebben door vlees aan te nemen en de kruisiging zou moeten hebben verduren. In het verlengde daarvan ontkenden de gnostici de betekenis van de sacramenten van de doop en eucharistie. Sommige sektes boden hun aanhangers een "vuurdoop", mogelijk een innerlijke psychologische reflectie. Mani viel de kerk aan op het gebruik van wijn (in zijn ogen een uitvinding van de Duivel) en het geven van enige bijzondere betekenis aan het gewijde brood. Het vroege opduiken van dit soort ideeën verklaart mogelijk de intensiteit waarmee het Evangelie volgens Johannes de noodzaak om te worden wedergeboren "met water en de Geest" benadrukt en het deelnemen aan het hemelse brood en de ware wijnstok. Paulus beklemtoonde nadrukkelijk dat door het ontvangen van het gebroken brood en de geschonken wijn de gelovige deelneemt in de zelfopoffering van de Zoon van de Vader in zijn gebroken lichaam en vergoten bloed. Alleen gedoopte leden mochten deelnemen aan deze dankzegging (*eucharistia*). Eraan deelnemen was een zo onderscheidend kenmerk van lidmaatschap dat in tijden van vervolging in de tweede en derde eeuw, stukjes van het gewijde brood werden rondgebracht naar gedoopte gelovigen in de gevangenis of op een ziekbed.

Veel gnostische sektes zagen de sacramenten als magisch of juist als een symbool voor een subjectieve psychologische staat binnenin de individuele gelovige. Ze minachtten bisschoppen, priesters en diakenen, maar ze stonden vrouwen toe leidende posities in te nemen en de liturgie voor te zitten, terwijl de orthodoxe gemeenschappen dit niet toestonden. Ze sloegen geen kruisteken, want voor hen was het lijden van Jezus geen historische gebeurtenis maar een symbool voor de universele staat van het menselijke ras.

Marcion

In de eerste helft van de tweede eeuw paste Marcion de gnostische kritiek op en verwerping van de Schepper-God van de Hebreeuwse Bijbel tot in het extreme toe. Hij en zijn volgelingen maakten lijsten van de morele tegenstrijdigheden tussen de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament en walgden van allegoriseren om moeilijkheden te vermijden. Hij was van mening dat de apostolische geschriften zelf vervuild waren, door onbekende personen die het christelijke geloof Joods wilden houden. Marcion geloofde dat zelfs de apostelen zelf de bedoelingen van hun Meester ernstig verkeerd hadden begrepen en niet hadden gezien hoe nieuw zijn boodschap feitelijk was. Om die reden begon hij met het produceren van een gezuiverde tekst van de brieven van zijn held Paulus, dan het evangelie van Paulus' metgezel Lucas (de andere evangeliën verwierp hij), waarvan hij dacht dat het in de oorspronkelijke vorm een werk van Paulus was.

Het vaststellen van de canon van het Nieuwe Testament

In zekere zin trof deze actie van Marcion de christelijke gemeenschap als donderslag bij heldere hemel. Er was eenvoudig nooit een vraag geweest over het al dan niet terechte gezag van evangeliën, brieven of openbaringen. Opeens werd het dringend noodzakelijk vast te stellen welke werken "juist" waren en welke vervalsingen of op andere wijze onwaardig in de kerken gebruikt te worden. In tegenstelling tot Marcion accepteerden veel gnostische sektes talloze evangeliën en produceerden zelf "geheime" of apocriefe evangeliën, handelingen, brieven en apocalypsen. Veel van deze "apocriefe" teksten schilderden Jezus af als een heftig pleitbezorger voor seksuele onthouding. In sommige werden de terughoudende tradities over Jezus' kindertijd doorontwikkeld tot verhalen over Maria's ouders en haar (wonderbaarlijke) geboorte en eeuwigdurende maagdelijkheid.

Canoniciteit werd door de christelijke kerk bepaald aan de hand van veronderstelde apostolische oorsprong. Bijvoorbeeld het evangelie van Marcus was canoniek omdat volgens de traditie Marcus de verkondiging van de apostel Petrus op schrift gesteld had. Bij de canonisering moest men er rekening mee houden dat sommige boeken ten onrechte pretenteerden geschreven te zijn door een bepaalde auteur; als dat het geval is spreekt men van pseudepigrafen. Enkele boeken waarbij veel discussie was over het auteurschap hebben uiteindelijk het voordeel van de twijfel gekregen en zijn gecanoniseerd. Van veel boeken was het van het begin af aan duidelijk dat het pseudepigrafen betrof, deze werden dan ook niet opgenomen in de canon. De boeken die buiten de canon gevallen zijn worden apocriefe boeken genoemd.

We kunnen ons van proces van canonisering alleen een voorstelling maken door de brieven te lezen die de "kerkvaders" schreven en ontvingen. Rond 155 meldde Justinus het bestaan van vier evangeliën. Tussen 170 en 180 zette Tatianus in zijn Diatessaron de vier evangeliën naast elkaar. In deze periode werden de andere

geschriften van het Nieuwe Testament ook al genoemd. Tussen 150 en 180 bestond dus een verzameling van nieuwtestamentische geschriften met apostolisch gezag. De samenstelling verschilde per kerk. Vanaf 180 verschijnen de evangeliën plotseling met verwijzing naar de naam van de (toegeschreven) auteur. Rond 180 noemde Theophilus van Antiochië dertien brieven van Paulus.

In de jaren die volgen begint meer overeenstemming te ontstaan over de canon. Ireneüs erkent rond 185 alle boeken van het Nieuwe Testament met uitzondering van Brief aan de Hebreëën, Filemon, Judas, 2 Johannes en 3 Johannes. Hippolytus van Rome erkent rond 200 dezelfde boeken als Ireneüs. Er is een document gevonden, de 'Canon Muratori', gedateerd rond 170, met een lijst van boeken van het Nieuwe Testament. Deze lijst bevat alle boeken, met uitzondering van Hebreëën, 1 Petrus, 2 Petrus en 3 Johannes. Tertullianus erkent rond 200 alle boeken, behalve Hebreëën, Jakobus en 2 Petrus. Clemens van Alexandrië erkent in diezelfde tijd alle boeken van het Nieuwe Testament, maar daarnaast ook apocriefen en heidense geschriften. In zijn omgeving was kennelijk nog geen duidelijke canon. Vanaf 210 ontstaat er discussie over Hebreëën, Jakobus, Judas, 2 Petrus, 2 en 3 Johannes en Openbaring.

Het christendom in de derde eeuw

De kerkvaders

De theologen die gepubliceerd hebben in de eerste eeuwen van het christendom en daarmee bijgedragen hebben aan de opbouw van het 'mainstream' christendom worden door de christelijke kerk als kerkvader aangeduid.

Er ontstaan in deze eeuw drie belangrijke centra van het christelijke geloof:

- In Alexandrië ontstaat de school van Alexandrië waar o.a. Clemens van Alexandrië (gestorven circa 215) en Origenes (gestorven 253 of 254) leiding geven en waar zich een allegorische leeswijze van de Bijbel ontwikkeld wordt. Origenes schrijft ook de eerste christelijke dogmatiek, "De principiis".
- In Carthago worden voor het eerst christelijke geschriften in het Latijn geschreven. Hier vindt de christelijke kerk een machtige verdediger in Tertullianus (gestorven circa 225), een aanvankelijk heidense jurist en advocaat die in 195 tot het christendom overgaat. In het Apologeticum verdedigt Tertullianus de christenen. Tertullianus stelt dat het bloed der martelaren het zaad van de kerk is. Cyprianus, een leerling van Tertullianus, raakte als bisschop zeer omstreden omdat hij in 250 vluchtte voor de vervolgingen onder Decius. In 258 is hij alsnog als martelaar gestorven.
- In Rome is Hippolytus van Rome (gestorven 235), leerling van Irenaeus van Lyon, een schrijver bekend om zijn strenge moraal.

De vrouwen Perpetua en Felicitas uit Carthago sterven in 203 een marteldood. Perpetua laat een verslag na over haar verblijf in de gevangenis, voorafgaand aan haar dood.

In de woestijn ten zuiden van Alexandrië, in Wadi Natroen, vestigt zich in 271 de kluizenaar Antonius van Egypte. Later voegden andere christenen zich bij hem en vormden een van de eerste gemeenschappen van heremieten.

Interne kerktwisten

Er worden vragen gesteld aangaande de goddelijke natuur van Christus. Sommigen (onder andere Paulus van Samosata) geloven niet in de godheid van Christus. Anderen (zoals Praxeas en Sabellius) geloven niet in zijn mens-zijn. De stelling dat Christus *waar God en waar mens* is krijgt de overhand binnen de christelijke kerk.

Ook zijn er invloeden vanuit de niet-christelijke omgeving. Het neoplatonisme benadrukt de dualiteit tussen geest en stof. Het manicheïsme probeert de gnosis, oosterse religie en christendom te verenigen. Ook de mithrasverering dringt de kerk binnen. Ondanks deze interne spanningen blijft het christendom terrein winnen.

Vervolgingen en erkenning

Aanvankelijk was het christendom een van de vele religies uit het Oosten die een alternatief boden voor de eeuwenoude, steriel geworden Grieks-Romeinse godheden. In de strijd om de zielen met Isis en Osiris uit Egypte, Mithras uit Perzië en de Anatolische Cybele-cultus kwam Jezus als winnaar uit de bus. Zijn leer was het meest open, zonder geheimzinnige inwijdingen zoals bij andere en enigszins elitaire, in het Rijk bloeiende, godsdiensten gebruikelijk was. Hij richtte zich tot iedereen zonder aanzien van ras of stand en bood het vooruitzicht

op een feestelijk hiernamaals dat aanvankelijk vooral aantrekkelijk was voor slaven en 'kleine luyden', voor wie het leven op aarde somberder perspectieven bood.

Lactantius merkt in zijn werk *Hoe de Christenvervolgers aan hun Einde kwamen* op dat de christenen verschillende bevolkingsgroepen van verschillende streken bijeenbrachten. Het toenmalige Romeinse Rijk voelde dit aan als een bedreiging. Meer bepaald het boven-lokaal karakter ervan, het multi-etnische aspect en de sociaal gevarieerde sociologische samenstelling van christenen. Daardoor verschilden zij van bijna alle andere religieuze groepen en was een aanleiding tot vervolging ervan.

Christenvervolgingen werden hervat door de keizers Decius omstreeks 250 en de Christenvervolgingen door Diocletianus, Galerius en Maximinus aan het begin van de 4e eeuw. In de tijd van Diocletianus waren christenen ook aan het hof gewoon, maar in 303 besloot de keizer, onder invloed van Galerius, het christendom in de ban te doen. Het bleek echter dat de Kerk al veel te groot en wijdverspreid was om deze ban uit te voeren en tien jaar later, in 313, met het Edict van Milaan, verklaarde Constantijn de Grote de vrijheid van godsdienst.

Constantijn de Grote

Flavius Valerius Aurelius Constantinus (Naissus, 27 februari ca. 273 of 280 - Ancyrona, 22 mei 337), beter bekend als **Constantijn (I) de Grote**, was een Romeins keizer. In juli 306 werd hij door zijn troepen uitgeroepen tot *imperator* en *Augustus*. Vanaf 308 werd hij als *imperator* en *Augustus* erkend. Door allianties, militaire overwinningen en meevallers (onder meer de verdrinkingsdood van usurpator Maxentius in 312 bij de Slag bij de Milvische Brug) ging hij over een steeds groter deel van het Romeinse Rijk regeren, tot hij vanaf 324 alleenheerser werd. Maxentius wilde overigens slechts, net als Constantijn, zijn vader die augustus was geweest opvolgen.

Constantijn is vooral bekend als de eerste Romeinse keizer die het christendom zou hebben aangehangen en die de grondslag legde voor de christelijke fase van het Romeinse Rijk, dat zich verder zou ontwikkelen tot het Byzantijnse Rijk.

Door het legendarische 'visioen van Constantijn', vlak voor de Slag bij de Milvische Brug, zou Constantijn tot het christendom zijn bekeerd, maar de oudste bron hierover, een lofredede van 310 (Panegyricus VI), meldt dat Constantijn tijdens een visioen door de heidense goden Apollo en Victoria lauwerkransen kreeg aangereikt. De goden voorspelden hem een grote toekomst. Het heidense visioen werd tijdens de viering van zijn vijfjarige bewind in 310 door Constantijn gebruikt om de politieke koers aan te kondigen, die uiteindelijk tot zijn alleenheerschappij zou leiden. Van een bekering is mogelijk pas midden jaren twintig sprake. Tijdens zijn leven waren er al verschillende versies van het visioen.

Constantijns leven kende veel slachtoffers in eigen familie: Constantijn was verantwoordelijk voor zowel de dood van zijn schoonvader oud-augustus Maximianus, als diens zoon Maxentius. Terwijl Constantijn alles aan Maximianus te danken had. Maximianus promoveerde immers Constantijns vader van pretoriaanse prefect tot caesar en augustus. Maximianus was via zijn dochters Theodora en Fausta zowel de schoonvader van zijn vader Constantius als van Constantijn zelf. Constantius had Constantijns moeder verlaten om met Maximianus' dochter te kunnen trouwen. Constantijn was onder meer ook verantwoordelijk voor de dood van zijn zoon Crispus, echtgenote Fausta en zwager augustus Licinius. Ook na Constantijns overlijden werden er verschillende familieleden vermoord om ruim baan te maken voor zijn drie zonen.

Met zijn edict van Milaan (313) beloofde Constantijn dat christenen hun religie vrij mochten belijden en dat zij herstelbetalingen zouden ontvangen voor geleden schade door christenvervolgingen. Aan de christenvervolgingen maakte augustus Galerius al in 311 een einde. Constantijn organiseerde kerkvergaderingen: het Concilie van Arles (314) en Concilie van Nicea (325). Hij raakte betrokken bij religieuze discussies, waar hij niet voor was opgeleid: hij was 'in de letteren weinig geschoold'.

Een andere grote daad was de verplaatsing van de keizerlijke residentie naar Byzantion, dat hij zelf *Nova Roma* noemde, maar later naar hem Constantinopel (Κωνσταντινούπολις *Kōnstantinoúpolis*, "Stad van Constantijn") werd genoemd. Constantinopel was strategisch gelegen aan een kruispunt van zowel land- als zeeroutes, en dichter bij het economische zwaartepunt van het rijk. In 359 zou het officieel de hoofdstad van het Romeinse Rijk worden.

In de Byzantijnse liturgische kalender, gevolgd door de oosters-orthodoxe kerk en oosters-katholieke kerken met Byzantijnse ritus, zijn zowel Constantijn als zijn moeder Helena opgenomen als heiligen. Hoewel hij niet is opgenomen in de Latijnse lijst van heiligen, wordt hij in de westerse traditie wel "de Grote" genoemd.

In de moderne tijd worden hij, zijn bekering en zijn toestaan van het christendom echter kritischer bekeken. Constantijn wordt een politieke agenda toegedicht, al is onzeker in welke mate dit van invloed was. Men spreekt van de "Konstantinische Wende": van een groep verschillende, kleine, vervolgde, pacifistische in het Romeinse Rijk verspreide christelijke kerkjes naar een geïnstitutionaliseerde rijkskerk onder een gezag. Eén rijk, één keizer, één godsdienst. Was dienen in een leger eerst niet christelijk, nu werd het steeds meer een edele zaak, ook voor een christen. Dienstweigeraars werden na het Concilie van Arles geëxcommuniceerd.

Jeugd en opleiding

Constantijn werd op 27 februari van een onbekend jaar omstreeks 273 of 280 geboren te Naissus in de *provincia* Moesia. Hij was de zoon van de Romeinse officier Constantius I Chlorus en Helena. Deze laatste was waarschijnlijk van zeer bescheiden afkomst, want onder andere Ambrosius vermeldt dat ze in een herberg werkte. Waarschijnlijk was de relatie tussen de jonge officier en Helena een *concubinatus*. Hoelang de relatie tussen Constantius en Helena standhield, is onbekend. Toch zou zijn moeder een belangrijke rol hebben gespeeld in zijn opvoeding. Hij zou haar na zijn vaders dood de titel "Augusta" verlenen.

Constantijn had drie halfbroers en drie halfzussen uit het ten laatste in 289 gesloten huwelijk van zijn vader met Flavia Maximiana Theodora, een (stief)dochter van de West-Romeinse keizer Maximianus: Julius Constantius, Flavius Dalmatius, Flavius Hannibalianus, Constantia, Eutropia en Anastasia. Voor de rest is er maar weinig over zijn jeugd bekend. Zijn vader was waarschijnlijk onder de keizers Aurelianus en Probus officier geweest en trad pas onder Diocletianus op het politieke toneel. Alle bronnen bevestigen Constantijns grote gestalte en lichaamskracht. Met dezelfde grote gebogen neus leek hij op zijn vader.

De jonge Constantijn ontving een uitstekende opleiding. Hij leerde vloeiend Grieks spreken en zijn fascinatie werd gewekt voor de filosofie. Hij ontving een scholing in de kunst van de openbare welsprekendheid en beheersing van de kardinale deugden zoals de gerechtigheid, sterkte, matigheid en voorzichtigheid. Deze laatste eigenschappen kwamen hem later van pas bij het nemen van politieke beslissingen. Volgens de anonieme bron *Origo Constantini Imperatoris* ("De herkomst van keizer Constantijn") was hij evenwel in de letteren onderontwikkeld.

Bisschop Eusebius van Caesarea prees hem later om zijn retorische vorming, zijn zelfdiscipline en aangeboren verstand. Bij de ambtswisseling in 305 van keizer Diocletianus kwam Constantijn als caesar en zoon van Constantius in aanmerking. Daarbij leek Constantijn zeker het keizerschap waardig. Hij was ingetogen, knap van uiterlijk, een goed militair en van onbesproken gedrag, geliefd bij de soldaten en de hoop van de burgers.^[21]

De legende van Constantijns visioen

Volgens Eusebius, de bisschop van Caesarea in Palestina, die een lofrede (335) schreef voor Constantijns *tricennalia* (dertigjarig bewind) en die lofrede als basis gebruikte voor diens biografie *Leven van Constantijn* (339), had Constantijn, voorafgaand aan de Slag bij de Milvische Brug (312), 'Rond twaalf uur 's middags, even over de helft van de dag' een visioen: 'boven de zon een zegeteken van licht. Het had de vorm van een kruis met daaronder de woorden: 'Overwin hierdoor'. In zijn *Kerkgeschiedenis* (315) maakte Eusebius, bij zijn beschrijving van dezelfde veldslag, echter nog geen melding van Constantijns christelijke visioen. Constantijn zou, volgens Eusebius' biografie hebben geconcludeerd, dat hij de god van de christenen aan zijn zijde had. Na de slag zouden Constantijn en zijn bondgenoot Licinius tijdens hun ontmoeting in Milaan de christenvervolgingen hebben beëindigd.

Maar in de oudste beschrijving van dit visioen, een lofrede uit 310 tijdens zijn *quinquennialia* (vijfdejaarsfeest), spreekt de lofredenaar uit **Autun** over heidense goden. Na de overwinning op Maximianus, ging Constantijn de onsterfelijke goden brengen, wat hij hen had beloofd 'en wel precies op de plaats waar U was afgebogen naar de mooiste tempel op aarde, of nee: naar de reëel aanwezige Godheid, zoals U hebt gezien. Want ja, U hebt gezien, geloof ik, hooggeachte Constantijn, hoe uw Apollo onder begeleiding van Victoria U lauwerkransen presenteerde, stuk voor stuk goed als voortekenen voor dertig jaren. ... Maar wat zeg ik "geloof ik"? U hebt gezien, U hebt uzelf herkend in de gedaante van hem aan wie volgens de goddelijke gezangen der dichters het koningschap over de hele wereld toekomt. Het visioen in de lofrede werd politiek gebruikt om afstand te nemen van de beschermgoden Hercules (van Maximianus) en Jupiter (van Diocletianus). Constantijn kondigde zo aan zijn publiek in Trier aan, te gaan breken met de tetrarchie en hij toonde zijn ambitie om alleenheerser te worden. Hij moest alleen nog al zijn medekeizers, die hij als concurrenten zag, uitschakelen.

In het jaar 312 werden de christenen helemaal niet vervolgd, de vervolgingen waren al voorbij. Galerius had met een officieel edict op 30 april 311 een einde aan de christenvervolgingen gemaakt. En Constantijn had in 312 ook geen

visioen. Wat hij wel had meegemaakt, gebeurde in 310 en had weinig met het christendom te maken. Door zijn biograaf Eusebius te vertellen wat die moest schrijven, vormde Constantijn zijn eigen legende. Het verhaal dat Constantijn de uitverkorene was van een hogere macht was populair. Al tijdens zijn leven bestonden er verschillende versies van het visioen: met of zonder letters, 's nachts of overdag, met of zonder hemelse legerscharen en er bestaan verschillende data voor. De Redenaar van 321 sprak van hemelse legers, die lijken op de heidense mythe van Castor en Pollux, die bij menige veldslag aanwezig zouden zijn geweest. Volgens kerkhistorici Filostorgios en Sozomenus werd Constantijn door God geleid bij de stichting van Constantinopel en ook Zonaras spreekt van een lichtschijsel op de palissade rond Constantijns kamp voor Byzantium (324).

Mogelijk zag hij eenvoudig een 'halo' om de zon met 'bijzonnen' in de vorm van een kruis. Volgens Lactantius' omslachtige omschrijving in *De dood van de vervolgers* (313) liet Constantijn bij de Slag bij de Milvische Brug in 312 een 'gekantelde X met omgebogen bovenkant' op de schilden aanbrengen, dat geen beschrijving is van een christogram en in de kunst van Constantijns tijd vrijwel geheel ontbreekt. Beide symbolen waren voor 312 niet als christelijke symbolen gebruikelijk. Lactantius geeft geen bewijs voor Constantijns vermeende bekering tot het christendom in 312. Lactantius schiep zorgvuldig parallellen tussen de strijd van Constantijn tegen Maxentius (312) en Licinius tegen Daia (313). Zo zouden zowel Constantijns als Licinius' leger in de minderheid zijn geweest, vroegen de verliezers om hulp van de heidense goden, kregen de winnaars de hulp van God na een droom (Licinius kreeg van een engel te horen hoe zijn soldaten moesten bidden) en vluchtten de verliezers. Er is hier volgens oudheidkundigen sprake van 'topiek': een standaardscène in een verslag. Ook Agamemnon kreeg in de *Ilias* een door de goden gezonden droom. Als er twee voor een veldslag zijn, neemt een hedendaags onderzoeker dergelijke dromen niet letterlijk. De dubbele droom is zeker topiek.

Na met zijn schoonvader Maximianus in Marseille te hebben afgerekend, keerde Constantijn in 310 terug naar Trier, met een omweg langs het Apolloheiligtom in Andesina (Grand). In Grand was een tempel voor Grannus, een oud-Gallische god van de genezende bronnen en een lichtgod, die door de Romeinen aan hun Apollo (Apollo Grannus) was gelijkgesteld (syncretisme). Er was in Grand een religieus centrum van belang, bewijzen een groot amfiteater en een basiliek met een 'fenomenaal mozaïek'. Op de plek waar nu een kerk staat, was vroeger een heilig meer. Van het eigenlijke heiligdom is niets opgegraven. Er zijn wel veel munten gevonden, die uit de jaren 308 en 309 zijn goed vertegenwoordigd, wat kan samenhangen met Constantijns bezoek aan de plek. In de lofrede van 310 wordt van *de mooiste tempel op aarde* gesproken, die Constantijn bezocht had. Op de munten, die Constantijn tijdens zijn quinquennalia aan zijn soldaten uitdeelde, stond de naakte zonnegod met een stralenkrans rond zijn hoofd en een wereldbol in de hand.

Overwinning op Maxentius, heerschappij Italia (312)

Nadat hij Hispania aan zijn machtsgebied had toegevoegd, stak Constantijn in 312 met zijn leger de Alpen over en viel Maxentius aan, die de macht in Italia had gegrepen. Maxentius' troepen zouden talrijker zijn geweest dan die van Constantijn; volgens een onbekend *panegyricus* beschikte Maxentius over een veronderstelde 100.000 man, waarvan zich een deel in het noorden van Italia in de regio van Turijn, Verona en Segusio had verzameld. Volgens diezelfde Panegyricus kon Constantijn vanwege de constant bedreigde Rijn grens slechts een vierde van zijn gehele legermacht meenemen, wat neerkwam op ongeveer 40.000 man. Dit leger bestond uit eenheden die in Britannia, Gallia en Germania waren gelegerd en die hierdoor meer ervaren waren in de strijd dan de eenheden uit Italia. Vermoedelijk waren, naast de *Tungricani* (van Tongeren) en *Divitenses* (van het fort Divitia), twee door Constantijn gevormde legereenheden van de partij: de *Sagittarii Tunгри* en de *Sagittarii Nervi*, de Tungrische en Nervische boogschutters. Constantijn rukte snel op en daardoor ontbrak het Maxentius aan tijd om zijn leger te versterken. Constantijn wist Maxentius' troepen dan ook snel te verslaan in veldslagen bij Turijn, bij Brescia en bij Verona. In deze laatste slag viel ook de *praefectus praetorio* van Maxentius, Ruricius Pompeianus.

Ook Lactantius schreef over de slag in zijn *De dood van de vervolgers*, maar hij is meer in Gods rechtvaardige straffen geïnteresseerd dan in historische feiten. Hij geeft een verkeerd beeld van de sterkte van Maxentius' leger, Maxentius riep slechts kleine contingents op en had geen militaire overmacht. Vermoedelijk verzon Lactantius ook, dat Maxentius de Sibyllijnse boeken zou hebben geraadpleegd.

Constantijn trok nu op naar Rome. Maxentius verdrong op 28 oktober 312 in de Slag bij de Milvische Brug, wat Constantijn tot de onbetwiste *Augustus* in het westen maakte. Het hoofd van Maxentius werd op een speer gestoken, door Rome rondgedragen.

Constantijn voltooide de basiliek waar Maxentius in Rome aan begonnen was en plaatste er een kolossaal beeld van hemzelf in.

In de jaren die volgden zou hij zijn militaire overmacht op zijn rivalen in de uiteenvallende tetrarchie consolideren. Hij rekende ook voorgoed af met de pretoriaanse garde, die zijn voorganger Maxentius had gesteund en waarvan de leiders vaak een bedreiging vormden voor de keizer.

Edict van Milaan (313)

In 313 ontmoet Constantijn Licinius in Milaan om hun alliantie te verzekeren door het huwelijk van Licinius en Constantijns geliefde halfzus Constantia. Tijdens deze ontmoeting kwamen beide *Augusti* overeen om het zogenaamde edict van Milaan uit te vaardigen, hierdoor officieel de volledige godsdienstvrijheid in het Rijk uitroepen (in het bijzonder voor het christendom, dat echter pas onder Theodosius tot staatsgodsdienst zou worden verheven).^[34] De conferentie werd echter ingekort, toen Licinius bericht ontving dat zijn rivaal Maximinus Daia de Bosporus was overgestoken en Licinius' grondgebied was binnengevallen. Licinius vertrok en wist uiteindelijk Maximinus te verslaan, waardoor hij nu heerser werd over het hele oostelijk deel van het Romeinse Rijk.

Constantijn alleenheerser (324-337)

Op 25 juli 325 begonnen in Nikomedia de festiviteiten rond de *vicennalia*, zijn twintigste regeringsjaar. De weken daaraan vooraf was Constantijn aanwezig geweest bij het Concilie van Nicea, die grootschaliger was dan de Synode van Arles (augustus 314). Alle 1800 bisschoppen uit het Romeinse Rijk en enkele buurstaten waren uitgenodigd en 300 kwamen er opdagen om mee te praten, onder meer over Arius, die in Alexandrië had beweerd dat Christus een schepsel was. Zijn tegenstander Athanasius van Alexandrië vond dat Christus volledig goddelijk was, anders kon hij niet de hele wereld redden. Er werd besloten dat Christus en God de Vader wezensgelijk waren. Arius werd veroordeeld en een geloofsbelijdenis vastgelegd.

Constantijn had het Concilie van Nicea georganiseerd, wellicht om overzicht te scheppen over de kerk, zoals hij die had over de traditionele staatscultus via de aloude priestercolleges. Maar wellicht wilde hij ook hiermee benadrukken wie de baas was. Hij betaalde, net als in Arles, de verblijfs- en reiskosten. Hij hield voorafgaand aan het concilie de *Toespraak tot de vergadering der heiligen* en in de *Tweede brief aan de bewoners van de oostelijke provincies* spoort hij iedereen aan zich te bekeren. Als die brief authentiek is (in 1950 werd op papyrus een kopie gevonden), was Constantijn in de laatste fase van zijn regering een (ongedoopte) 'niet-exclusieve' christen en moet het keerpunt midden in de jaren twintig hebben gelegen. Zosimus geeft een precieze datering: 326. Christus en Apollo waren gemakkelijk gelijk te stellen: beide waren zonen van een allerhoogste god en beiden waren een 'licht der wereld'. Christus enerzijds en zon, maan en planeten anderzijds hadden dezelfde middelaarspositie tussen het aardse en transcendente.

De *vicennalia* eindigden in Rome, waar Constantijn in die jaren de Sint-Pieter, Sint-Jan van Lateranen en Sint-Paulus buiten de Muren liet bouwen. Andere bouwprojecten waren het Heilig Graf in Jeruzalem en de Geboortekerk in Bethlehem.

Moord op zoon en echtgenote (326)

In 326 liet Constantijn zijn oudste zoon Crispus en kort daarop zijn vrouw Fausta, stiefmoeder van Crispus, doden. De aanleiding hiervoor is onduidelijk: de bronnen zijn onduidelijk en spreken elkaar deels tegen.

Volgens een overlevering in de bronnen zou Fausta Crispus ervan hebben beschuldigd een affaire met haar te hebben gehad, waarop Constantijn zijn zoon doodde. Toen hij later – mogelijkterwils op aanwijzingen van zijn moeder Helena – vaststelde, dat de aanklacht vals was, doodde hij ook de intrigante zelf.

Er zijn echter ook andere verklaringen mogelijk, bijvoorbeeld dat Crispus misschien ontevreden was over zijn positie en (bewust of onbewust) in een intrige verwickeld raakte, waarin mogelijk ook Fausta was betrokken.^[40]

Volgens Zosimus zocht Constantijn uit wroeging vergeving, die alleen de christelijke kerk hem kon bieden.

Stichting Constantinopel (330)

Constantijn bouwde de oude Griekse kolonie Byzantion uit en hernoemde haar tot *Nova Roma* (Nieuw Rome). Op 8 november 324 werd met een heidens ritueel de bouw begonnen en op 11 mei 330 werd de stad ingewijd met opnieuw een grotendeels heidens ritueel. Na deze inwijding zou Constantijn nog zeven jaar regeren. In het midden van het nieuwe forum stond de zonnegod op een porfierzuil, met Constantijns gelaatstrekken. De resten van zijn paleis liggen onder de Blauwe Moskee. Het hippodroom (paardenracebaan) vormde het middelpunt van de

vernieuwde stad. Midden in het hippodroom moest een Egyptische obelisk verrijzen, maar dat werd pas zestig jaar later gerealiseerd. De obelisk visualiseerde voor Romeinen de zonnestraal, als symbool van de zonnegod. Constantinopel werd versierd met beelden van de oude goden, die overal vandaan werden gehaald. Hij liet in 330 speciale herdenkingsmunten uitbrengen ter ere van deze herstichting. Deze stad werd, in plaats van Rome, het nieuwe Romeinse centrum van onderwijs, welvaart en culturele bewaring.

Constantijn gaf Nova Roma een eigen senaat en burgerlijke ambten zoals die van Rome. De herstichte stad werd beschermd door het vermeende Heilige Kruis, de staf van Mozes en andere relikwieën, hoewel een camee die zich nu in het Hermitagemuseum bevindt Constantijn voorstelt terwijl hij wordt gekroond door de *tyche* van de nieuwe stad. De figuren van oude goden werden vervangen en vaak geassimileerd tot christelijke symbolen. Op de plaats van een tempel van Aphrodite verrees de nieuwe Kerk van de Heilige Apostelen. Enkele generaties later deed het verhaal de ronde dat een visioen Constantijn naar deze plek bracht, en dat een engel die niemand anders kon zien hem over de loop van de nieuwe muren had geleid. Na zijn dood werd zijn stad hernoemd tot *Nova Roma Constantinopolitana* (Constantinopel, van *Konstantinou polis*, Constantijns stad). Constantijns beslissing was verstandig, daar de nieuwe stad strategisch beter gelegen was (ze lag aan een belangrijk verkeersknooppunt en was van de vaak bedreigde Donau- en oostgrenzen ongeveer even ver verwijderd; bovendien was ze beter beschermd) en ook was ze beter gesitueerd tegen de steeds weerkerende dreiging uit het oosten.

In de nu vergrote stad verrezen talloze nieuwe bouwwerken, waarbij ook allerlei heidense motieven werden gebruikt. Het aanzien van de stad werd op allerlei manieren vergroot. Er was bijvoorbeeld een eigen *Praefectus urbi*, alsook een senaat. Bovendien voorzag Constantijn in compensatie voor hen die zich in zijn nieuwe stad vestigden. Nochtans werd de stad slechts na enkele decennia de daadwerkelijke hoofdstad van het oostelijke rijk, en werd ook de stadsontwikkeling pas in de 5e eeuw beëindigd.

Rome, dat reeds enkele decennia vóór 330 slechts nog *pro forma* de hoofdstad was, verloor geleidelijk verder aan belang, hoewel het een belangrijk symbool van het "Eeuwige Stad"-idee bleef.

Legerhervormingen

Constantijn en de relatie met de christenvervolgingen in Perzië

De relatie tussen het christelijk worden van Constantijn en de groeiende invloed van het christendom in het Romeinse rijk enerzijds en de christenvervolgingen in het Perzische rijk van de Sassaniden tijdens de periode van Sjapoer II anderzijds is een punt van debat op het vakgebied. Deze vervolgingen vonden plaats in de periode van globaal 340- 380.

In 324/325 zond Sjapoer II een diplomatieke missie naar het hof van Constantijn. Dat was gedurende een relatief lange periode van haast veertig vrede tussen het Perzische en Romeinse rijk. De missie werd vriendelijk ontvangen en keerde met geschenken en een brief van Constantijn aan Sjapoer II terug. De brief is voor een deel bewaard gebleven in het *Leven van Constantijn* van Eusebius. Constantijn spreekt in de brief Sjapoer aan als zijn broeder. In de brief maakt Constantijn onder meer melding van zijn opvatting dat hij zijn successen aan de christelijke god heeft te danken. Hij refereert hierbij aan – niet bij naam genoemde - voorgangers van hem die hun macht zouden hebben verloren als gevolg van het feit, dat zij de christenen vervolgden. Het is duidelijk dat Constantijn hier- zonder de naam te noemen – met name doelt op Valerianus I die de christenen vervolgde, maar door een van de voorgangers van de shah , Sjapoer I, gevangen werd genomen en in die gevangenschap ook overleed. Constantijn meldt van de Perzische missie gehoord te hebben dat er een groeiend aantal kerken en christenen in Perzië aanwezig is. Het laatste deel van de brief zoals die voorkomt in het werk van Eusebius luidt:

Ik wens ook dat het U zeer goed zal gaan en dat het hen (de christenen) zeer goed zal gaan, want zijn behoren U toe. Op deze wijze zult in de Heer van het Al een vriendelijke, milde en welwillende Vorst vinden. Ik beveel deze mensen daarom bij U aan, want U bent machtig, en ik vertrouw hen aan U toe, want het is bekend dat U Godvrezend bent,. Behandel hen liefdevol, want dat past bij Uw menslievendheid. Door die menslievendheid trouw te blijven, zult U zowel Uzelf als Ons een onbeschrijflijke vriendschapsdienst bewijzen.

De traditionele interpretatie van dit deel van de brief is, dat Constantijn zich hiermee zou opwerpen als beschermheer van de Perzische christenen. Op het moment dat Constantijn – ongeveer 13, 14 jaar later – dan voorbereidingen trof voor een invasie van het rijk van de Sassaniden, zou Sjapoer met die brief in het achterhoofd de vervolgingen zijn begonnen omdat hij de Perzische christenen als een soort vijfde colonne ging beschouwen.

Ook over het feit van de vervolgingen zelf is er een debat op het vakgebied. In de traditionele visie wordt wel het getal van 16.000 slachtoffers genoemd. Dat getal is afkomstig van Sozomenus uit zijn *Kerkgeschiedenis* dat

omstreeks 440 geschreven moet zijn. Er zijn ook auteurs op het vakgebied die de vervolgingen tijdens de periode van Sjapoer II voor het grootste deel een latere in het Byzantijnse rijk geconstrueerde mythe achten. De meeste auteurs die een andere dan de traditionele visie hebben zijn van opvatting dat de vervolgingen geen systematisch karakter hadden en zich niet richtten op de christelijke gemeenschappen als geheel, maar op leidinggevend, zoals bisschoppen die het gezag van Sjapoer onvoldoende wensten te aanvaarden.

Een meer specifiek debat handelt of en in hoeverre vervolgingen het resultaat zouden zijn geweest van de brief van Constantijn dan wel meer in het algemeen het christelijk worden van Constantijn en de groeiende invloed van het christendom in het Romeinse rijk. De authenticiteit van de brief is op het vakgebied omstreden. Ook historici die de brief wel authentiek achten verwerpen dat Constantijn zich daarin op die wijze had opgeworpen als beschermheer van Perzische christenen. De interpretatie wordt bemoeilijkt door de geruime tijd van 13, 14 jaar die ligt tussen de verzending van de brief en de voorgenomen- maar door het overlijden van Constantijn niet uitgevoerde – invasie van het Perzische rijk. Het is ook onbekend of Sjapoer II de brief ooit echt gelezen heeft en deze beantwoord zou hebben. Het is wel duidelijk dat de vervolgingen pas begonnen na het overlijden van Constantijn en bijvoorbeeld ook doorgingen tijdens de periode van de anti-christelijke keizer van het Romeinse rijk Julianus.

Er zijn ongeveer veertig geschriften bekend die handelen over de vervolgingen tijdens de periode van Shapur II. Het overgrote deel daarvan zijn beschrijvingen van martelaren of groepen van martelaren. Zij maken deel uit van een corpus met de naam *Handelingen van de Perzische martelaren* dat ook materiaal bevat over vervolgingen uit periodes voor en na Sjapoer II. Slechts in twee van die veertig geschriften wordt de naam van Constantijn genoemd. Met een uitzondering wordt nergens in de geschriften benoemd dat de christenen in dat land een invasie van Constantijn zouden verwelkomen of dat zij hem een rol zouden toekennen als patroon en beschermheer van het christendom daar. Die uitzondering is de *Geschiedenis van de heilige Mar Macin*. Die tekst is bewaard gebleven in een manuscript dat uit de twaalfde eeuw dateert maar moet eind zesde eeuw, ruim twee eeuwen na de vervolgingen, geschreven zijn. Het is vooral een hagiografie over Constantijn en is dan ook geproduceerd in het Byzantijnse rijk en niet in Perzië.

De meest bekende en een van de eerste martelaren is Simeon Bar Sabbae . Hij was als bisschop van Ctesiphon de katholikos van de Perzische kerkgemeenschap. Er zijn twee geschriften aan zijn martelaarschap gewijd. De eerste is *Het martelaarschap van Simeon Bar Sabbae*. Het is een van de weinige uit de vierde eeuw daterende geschriften, geschreven omstreeks 370, dus nog tijdens de vervolgingen zelf. Het tweede is de *Geschiedenis van de gezegende Simeon*, ongeveer een eeuw later geschreven. In beide geschriften is de weigering van Simeon Bar Sabbae om belasting te innen van de christelijke gemeenschap de belangrijkste oorzaak van de vervolging. In een later stadium komt er een religieuze component in het conflict als Simeon ook weigert rituelen uit het zoroastrisme uit te voeren, zoals het vereren van de zon. In het eerste geschrift wordt de positie van Simeon met nadruk meerdere malen vergeleken met die van Judas Makkabeüs. Een rol van Constantijn, angst voor een vijfde colonne van Perzische christenen ontbreekt geheel.

Historici achten een rol van ook een religieuze component mogelijk. De druk van de priesters van zoroastrisme dat in de periode van Sjapoer de positie had van een staatsgodsdienst speelt hierbij een rol. De vervolgingen vonden ook met name plaats in het door Perzië beheerste deel van Mesopotamië, waar het Syrische christendom dominant was met zijn sterke hang naar ascese. Het zoroastrisme is radicaal in de verwerping van iedere vorm van ascese. ^[46]

De constructie van de relatie tussen het christelijk worden van Constantijn en de de groeiende invloed van het christendom in het Romeinse rijk enerzijds en de christenvervolgingen in het Perzische anderzijds rijk is een ex post facto product van Byzantijnse kerkhistorici als Eusebius, Sozomenus, Theodoretus van Cyrrhus in hun verering van Constantijn en wat latere kroniekschrijvers als Theopahanus en Michaël I de Syrier. In de Perzische christelijke literatuur en beschrijvingen van de martelaren ontbreekt die.

Het overlijden van Constantijn

Constantijn liet zich in zijn villa in Nicomedia op zijn sterfdag 22 mei 337 dopen, slechts kort voor zijn dood wat niet ongebruikelijk was voor zijn tijd, door de Ariaanse bisschop Eusebius van Nicomedia. Pas aan het eind van de Constantijnse dynastie, met de benoeming van Theodosius I in 379, verloor het arianisme aan invloed in het rijk. Constantijn werd na zijn dood vergoddelijkt door de senaat, zoals het daarvoor de gewoonte was om goede keizers te eren. Zijn mausoleum was de kerk van de heilige apostelen in het westen van Constantinopel. Daar staat nu de Fatih-moskee. Zijn sarcofaag stond, 'als een tweede Christus', te midden van monumenten van de twaalf apostelen.

Bronnen, noten en/of referenties

- *Handboek van de geschiedenis van het Christendom*, redactie [Tim Dowley](#), 1979, 656 p., [Voorhoeve](#) - Den Haag, [ISBN 90-297-0568-X](#)
- *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, István Bejczy, Uitgeverij Coutinho, 2004
- *Hope and Disillusionment, a basic introduction to the history of Christianity*, Benno Zuiddam, Importantia, Dordrecht 2010, 250p.